

157. évfolyam (2023) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
157. évfolyam (2023) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János,
Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Vendégszerkesztő (Mecenatúra és társadalmi vállalkozás):

Klement Judit

A szám szerkesztésében közreműködött:

Simon Anita

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress

www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate

www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MECENATÚRA ÉS TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁS

<i>Klement Judit</i> : Bevezető	1045
<i>Bárány Zsófia</i> : A Szent István Társulat és támogatói köre 1848 és 1858 között	1047
<i>Szalisznyó Lilla</i> : A Nemzeti Színház és a jótékonyosság különböző formái a 19. században	1067
<i>Konrád Miklós</i> : Zsidó nagypolgári mecenatúra és műpártolás a dualizmus idején	1093
<i>Baráth Katalin</i> : Stadionok közadakozásból. A korai sportpályák támogatói az FTC és az MTK történetében, 1909–1912	1115
<i>Róka Enikő</i> : Az értékhalmozás csendes évtizedei. A Fővárosi Képtár története, 1959–1989	1141

TANULMÁNY

<i>Bácsatyai Dániel</i> : A széplelkű kamaraispán és más szerencselovagok. III. András olaszai	1171
---	------

KÖZLEMÉNY

<i>László Andor</i> : Bocskai István, a magyarok „Mózese”	1195
---	------

IN MEMORIAM

Nomina nuda tenemus. In memoriam Miskolczi Ambrus (1947–2023) (<i>Nagy Levente</i>)	1211
--	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kanász Viktor</i> : Oroszlán a végvárban. Thury György és Nagykanizsa (<i>Csermelyi József</i>)	1217
---	------

<i>Mihalik Béla Vilmos: A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkunságban</i> (1687–1746) (<i>Nagy Kornél</i>)	1219
<i>Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik</i> Bécsben és Budapesten (<i>Paál Vince</i>)	1222
<i>Mózessy Gergely (szerk.): Griger Miklós feljegyzései</i> (<i>Keresztes Csaba</i>)	1225
<i>Nagy József: Békeévek Mars árnyékában. A Székely Határvédelmi Erők története</i> (1940–1944) (<i>Kázmér László</i>)	1228
<i>Eörsi László: „Irgalomnak helye nincs”. Az 1956-os forradalom és szabadságharc</i> kivégzett résztvevői (<i>Apor Péter</i>)	1230
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1235

Szalisznyó Lilla

A NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS A JÓTÉKONYSÁG KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI A 19. SZÁZADBAN*

A színház és az előadó-művészetek világában régi hagyomány és ma is élő gyakorlat a rendszeres vagy alkalmi karitatív tevékenység. Legelterjedtebb és legismertebb formája a jótékonyági előadás, gálaműsor, de további módozatai is kialakultak. A 18–19. századi külföldi és magyar példák arra mutatnak, hogy a jelenség már évszázadokkal korábban is általánosan elterjedt volt, függetlenül az adott ország gazdasági fejlettségétől vagy a kulturális élet finanszírozásának, az intézmények fenntartásának formáitól. Az országos (állami) vagy a helyi (vármegyei, városi) kezelésben lévő színházak tevékenységi köreibbe ugyanúgy beletartozott a jótékonyág, mint a magánkezdeményezésre létrejött szakmai szervezetekébe. David Garrick angol színész egy feltehetően 1775-re datálható magánlevelében például azt írja, hogy anyaszínháza, a Drury Lane Színház évente két jótékonyági estét rendez kórházak javára.¹ Az 1776-ban megnyitott pozsonyi Városi Színház bérlőigazgatójának szerződésben írták elő, hogy évente két jótékonyági előadást tartson, majd amikor 1886-ban átadták az új színházépületet, a számot háromra emelték.² 1820 januárjában az osztrák udvari kancellária rendeletet adott ki, miszerint a színházak normanapokon (vagyis a római katolikus egyház szertartásrendje alapján az úgynevezett szentidőkre vonatkozó játszási tilalom alatt) is tarthatnak előadást, de csak akkor, ha annak jövedelmét jótékony célra fordítják.³ Még 1874-ből is hozható példa arra, hogy a Theater an der Wien húsvétvasárnap-i előadásának (Johann Strauss *A denevér* című operettjének bemutatója) bruttó jövedelmét (1550 osztrák értékű forintot) a kisvállalkozásokat segítő Ferenc József Császár Alapítványnak (Kaiser-Franz-Joseph Stiftung zur Förderung des Kleingewerbes) adta át.⁴ Magánkezdeményezésre (többek között Mária Terézia és arisztokraták személyes támogatásával) jött létre 1771-ben Bécsben a Tonkünstler-Societät, amely évi két jótékonyági koncerttel

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ *Leslie Ritchie*: David Garrick and the Mediation of Celebrity. Cambridge 2019. 133.

² *Jana Laslaviková*: Benefit Performances in the Municipal Theatre in Pressburg as an Example of Cultural Transfer in Musical Theatre in the Late Nineteenth Century. In: Cultural and Artistic Transfers in Theatre and Music. Past, Present, and Perspectives. Ed. Michaela Mojžišová. Bratislava 2021. 29–30. ³ *Alice M. Hanson*: Musical Life in Biedermeier Vienna, Cambridge 1985. 213.

⁴ *Camille Crittenden*: Johann Strauss and Vienna. Operetta and the Politics of Popular Culture. Cambridge 2000. 286.

támogatta az idős, visszavonult zenészeket, illetve az elhunyt muzsikusok családtagjait.⁵

Európa-szerte lehet példákat találni arra is, hogy műkedvelő társulatok rendeztek jótékony célú előadásokat. Az ilyen alkalmakkal kapcsolatban sokszor kiemelték a befolyt jövedelem összegét, aminek a nagysága arra utal, hogy ezek az előadások fontos társasági eseményekké nőttek ki magukat, a személyes ismeret-ségek okán olyanok is kíváncsiak voltak rájuk, akik egyébként nem feltétlenül jártak rendszeresen színházba. Egy nagykőrösi lakos 1856 júniusában például arról számolt be a *Hölgyfutárban*, hogy városában „egy műkedvelői társulat alakult jótékony célú előadásokra”. A tudósítás szerint több fiatal lány társaságában a játékosok között volt Arany János lánya, Juliska is, aki Kisfaludy Károly *Csalódások* című vígjátékában „14 éves létére pompásan adta a 70 éves [Luca] kisaszonyt”.⁶ Az első előadással egy kiseddóvó létrehozásához több mint száz pengőforintot gyűjtöttek, ami a helyi viszonyokat tekintve igencsak magasnak számított, mert mint Futó János vidéki színigazgató 1860-ban írt leveléből kiderül, a vezetése alatt álló hivatásos színtársulat ekkora bevétellel Nagykőrösön nem számolhattott („rendes bemeneti díj mellett többször 70–80 frtnyi jövedelmeink voltak”).⁷ A viktoriánus Angliában szintén megszokott tevékenység volt a különféle műkedvelő együttesek hasonló aktivitása, Manchesterben például a Minnehaha Minstrels, egy amatőr muzsikus és színész társaság, az 1880-as években összesen 5848 fontot gyűjtött helyi ügyek támogatására.⁸

A műkedvelő színjátszás és előadó-művészet közkedvelt volt az arisztokraták körében is, akik karitatív tevékenységük egyik formájaként időnként még attól sem zárkóztak el, hogy nyilvánosság előtt lépjenek fel. 1830 márciusában, miután Bécsben egy hirtelen támadó dunai árvíz hetven áldozatot követelt, és sokan elvesztették otthonukat, egész sorozat jótékonyági koncertet szerveztek. A legnagyobb attrakció Rossini *Semiramide* című operájának a nyitánya volt, amelyet Carl Czerny nyolc négykezesre átültetett zongoraátiratában a bécsi arisztokrácia tagjai adtak elő, köztük Antonia Esterhazy grófnő, Therese von Lobkowitz hercegnő és Windischgrätz herceg. A koncert óriási sikert aratott, 2800 pengőforint bevételt hozott.⁹

⁵ John Butt: Choral Music. In: Nineteenth-century Music. Ed. Jim Samsom. (Cambridge History of Music) Cambridge 2002. 217.

⁶ Hölgyfutár, 1856. június 14. 555–556.

⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár, Futó János Egressy Gáborhoz. Nagykőrös, 1860. március 24.

⁸ Sarah Roddy – Julie-Marie Strange – Bertrand Taithe: The Charity Market and Humanitarianism in Britain, 1870–1912. London–New York 2019. 51–52.

⁹ Hanson, A.: Musical Life i. m. 84.

Meghatározó szerepe volt a színházi világ társadalmi szolidaritásában a művészek egyéni kezdeményezéseinek is. Magyarországon a Nemzeti Színház vezető színészei, énekesei leginkább vidéki vendégszerepléseik során jótékonykodtak, egy-egy fellépésük jövedelmét valamilyen helyi ügy megsegítésére ajánlották fel.¹⁰ Egressy Gábor például, aki ezeket az útjait folyamatosan dokumentálta, feleségének írt leveleiben számolt be arról, hogy 1863-ban hivatásos és műkedvelő társulatok vendégeként háromszor is lemondott részesedéséről a rászorulóknak javára: „Engem itt [Beregszász] igen szívesen fogadtak, tele házaim vannak, de a bemeneti ár igen csekély levén, pénzt nem sokat kapok, ezek a színészek különben is szörnyen lopnak; aztán egyet jótékony célra játsztam, mert itt nagy égség volt, idejöttöm előtt egypár nappal, ezeknek adtam egy jövedelmemet. [...] Ide [Tiszaújlak] érkezésemkor azt indítványoztam, hogy az Alföldi szükölködők javára egy előadást kívánnék rendezni műkedvelőkkel T. Ujlakon, egy másikat Szathmáron. Fáradoztak is benne, de a női szerepekre nem vállalkoztak azok a kiket felszólítottak (a Perényi bárónők), s így már el maradt volna az egész, hanem időközben ide Ujlakra színészek érkeztek, s én Csütörtökön, aug 27-én, ezekkel játszom egyet a nevezett jótékony célra; szombaton pedig, aug. 29-én egy másikat Szathmáron, műkedvelőkkel.”¹¹ Ismerjük ilyesfajta tevékenységét a Nemzeti Színház egy másik ikonikus alakjának, Prielle Kornéliának is. A színésznő 1868 és 1902 között feljegyzést vezetett vidéki vendégszerepléseiről, külön jelezve, ha valamelyik előadás után kapott részesedését vagy annak egy részét jótékony célra ajánlotta. Támogatottjainak köre széles skálán mozgott, a listán több város nőegyleteit, kisdédóvóit vagy az 1879-es szegedi árvíz károsultjait éppúgy megtaláljuk, mint a szegény sorban élő idős színésznőnek, Déry Istvánné Széppataki Rózának a nevét.¹² A század vége felé vannak olyan egyéni felajánlások is, amelyek országhatáron túlra irányultak, s szinte a ma is ismert globális segélyakciók elődjeként tűntek fel. Az Amerikai Egyesült Államokban többször is turnézó Henry Irving angol színész például 1900-ban Londonban a Drury Lane Színházban egy pusztító texasi vihar áldozatainak megsegítésére rendezett jótékonyági előadást.¹³

¹⁰ Más kontextusban arról, hogy mindez mennyiben járulhatott hozzá az egyes énekesek és színészek arculatformálásához: *T. Szabó Levente: A magyar irodalmi-színházi filantropkapitalizmus kezdetei a 19. század közepén.* In: Adomány, díj, jutalom, segély. A mecenatúra színeváltozásai az irodalomtörténetben. Szerk. Kollár Zsuzsanna – Hites Sándor. (Reciti konferenciakötetek 19.) Bp. 2022. 121–126. ¹¹ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának. Beregszász, 1863. aug. 9. és Tiszaújlak, 1863. aug. 24. In: „Irjátok a mi tollatokra jön”. Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865). Kiad. Szalisznyó Lilla. Debrecen 2017. 558., 562.

¹² A forrást lásd *Bartha Katalin Ágnes: Prielle Kornélia bejátszott terei.* In: Dulce et utile. Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára. Szerk. Körömi Gabriella – Kusper Judit – Verók Attila. Eger 2021. 23–39.

¹³ *Roddy, S. – Strange, J. – Taithe, B.: The Charity Market* i. m. 51.

Más típusú, nem közvetlenül anyagi hozzájárulással járó karitatív tevékenységnek tekinthetők azok az esetek, amikor a neves színészek, énekesek jótékonyági szervezetek rendezvényein vállaltak fellépéseket. Pest-Budán például több egyesület próbálta a saját javára fordítani a Nemzeti Színház országosan ismert művészei körül kialakulóban lévő sztárkultuszt. A sorozatos felkérések arra mutatnak, hogy gyorsan nyilvánvalóvá vált, a művészek közreműködése emelheti a rendezvények színvonalát (a többi fellépő nem feltétlenül volt képzett művész), illetve (és ez a fontosabb) hírnevüktől, jelenlétüktől remélni, várni lehet, hogy több lesz a jegyvásárló, az adakozó. 1862-ben a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete például több színészt és énekest (Hollósy Kornéliát, Füredi Mihályt, Bignio Lajost, Komlóssy Idát, Szerdahelyi Kálmánt) is megnyert közreműködőnek ahhoz a hangversenyhez, amelyet a Pesti Lloyd Társaság színházában „hazai közczélra” rendezett.¹⁴

A színházi kultúrához kötődő karitatív tevékenységeket láthatóan a kőszínházak, az egyéni életpályák és a műkedvelő színjátszás történetének együttes kontextusában lehetne igazán szemléltetni, ám mivel a magyar színház történeti szakirodalomban még nem folytak ilyen jellegű alapkutatások, indulásképp a vizsgálatot egy szűkebb területre, Pest-Buda első magyar nyelvű és a 19. század folyamán végig központi szerepet játszó kőszínházára koncentrálni végzem. Választásom azért esett az 1837. augusztus 22-én megnyitott Pesti Magyar, később Nemzeti Színházra, mert a magyar nyelvű intézményes színjátszás történetében ez volt az első olyan intézmény, amelynek anyagi helyzete, különösen országos fenntartásba kerülése (1841) után, lehetővé tette, hogy jótékony célokra is (rendszeresen) áldozzon. Az idő haladtával többféle anyagi támogatást nyújtott, jótékonyági előadásokról, illetve egyéb jótékony célú kiadásokról (segélyekről) egyaránt tudunk.

Jelen tanulmányban nagyobb hangsúlyt az 1837 és 1848 közötti első évtizedre fektetek, amikor kiemelt jelentősége volt annak, hogy az újonnan nyíló, a maga nemében első és sokáig egyetlen kultúrintézmény milyen gesztusokat tett presztízse, elismertetése érdekében. A kezdeti években az igazgatóságnak még számolnia kellett azzal a nehéz örökséggel, hogy a 19. század első évtizedeiben a színművészet hazai meghonosítása körül folyó vitákban az egyik legfőbb színházellenes érvnek az erkölcsstelenség vádja számított. A karitatív tevékenység az egyik lehetséges és alkalmas módja volt e vélekedés megváltoztatásának, a pozitívabb erkölcsi megítélés, az általánosabb társadalmi elfogadottság kivívásának.¹⁵ A cél

¹⁴ Vasárnapi Ujság 9. (1862) 6. sz. 71.

¹⁵ Ennek a nyilvánosság számára nem látható oldala az volt, hogy már az első évben belső színházi törvénykönyvet hoztak létre. A szakmai etikai kódex valamennyi alkalmazott feladat- és hatáskörét, valamint anyagi felelősségét szankcionálta, kiterjedt a foglalkoztatottak, különösen a színészek színházon belüli és kívüli erkölcsi viselkedésére, illetve a szabályok alkalmazására is. Erről lásd *Szalicsznyó*

megvalósítását segítette, hogy a magyar nyelvű sajtó fejlődésének köszönhetően a jótékonyág az 1830-as évek végére már a célzott, tudatos népszerűsítés egyik lehetséges formája lett, minden ilyesmire vállalkozó intézménynek érdekében állt, hogy jótéteményeiket felmutassák, a szélesebb nyilvánosság tudomására hozzák. A Nemzeti Színház vezetése már 1838-ban, az első jótékonyági előadás kapcsán felismerte a híradás jelentőségét, így nemcsak megjelentették a lapokban, hanem a Pest-szerte kifüggesztett színlapokon feltűnő szedéssel jelezték, hogy milyen ügyet szolgál, kinek-minek segít az előadás. Ám annak ellenére, hogy a jótékonyág alapvetően a színház nyilvános arculatának formálásához járult hozzá, e tevékenység kutatásának van egy másik, nem kevésbé fontos oldala is: az intézmény életében elfoglalt helyének és azoknak a forrásoknak a vizsgálata, amelyekből ez megismerhető. A kisnyomtatványok és az időszaki kiadványok csak magukról az alkalmakról számolnak be, a pénzügyi háttér feltárására és mélyebb összefüggések bemutatására nem alkalmasak. Ehhez a Nemzeti Színház belső működésével kapcsolatos kéziratos források feldolgozására van szükség, amelyeknek a szórtsága és töredékessége ugyan nem teszi lehetővé, hogy folyamatosan, évről évről részleteiben is végigkövessük a színház jótékonyági tevékenységét, de van két rövidebb időszak, amelyek esetében szisztematikus vizsgálatot végezhetünk: az 1845–1848, valamint az 1888–1900 közötti évek pénztári, kiadási főkönyvei hiánytalanul fennmaradtak. Noha a gazdaságtörténeti jellegű források természete bizonyos fókig behatárolja a kutatás módszertanát, a tanulmány túllép az adatok pusztá áttekintésén, s tágabb kontextusban igyekszik értelmezni a színházi közegben megvalósuló humanitárius cselekedeteket. Egyes jótékonyági előadások esetében például ismerjük azt is, hogy hányan és milyen típusú helyekre váltottak jegyet, vagyis közvetetten felmérhető, hogy a Nemzeti Színház kezdeményezésére milyen mértékű társadalmi összefogás alakult ki, mekkora támogatást nyújtottak az adakozásban élen járó, a jobb helyeket (páholyok, zártszékek) megváltó és a bevétel nagyobb részét adó tehetősebb nézők.

A Nemzeti Színház pénzügyi helyzete az első évtizedben

A Pest vármegye által építtetett színház kezdetben a vezérvármegye saját kezelésébe tartozott, majd a pozsonyi országgyűlésen hozott 1840. évi XLIV. törvény-cikk értelmében közintézménnyé vált, s nevét Pesti Magyar Színházról Nemzeti Színházra változtatták.¹⁶ A vármegye színházi bizottsága részvénytársaság

Lilla: A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok és a részeg statisza a színházi bíróság előtt. A Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén. Korall 18. (2017) 69. sz. 24–45.

¹⁶ 1840dik évi országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek. Pozsony [1840]. 183.

formájában működtette, de mivel alaptőke nem állt a közgyűlés rendelkezésére, a gazdasági társaság kizárólag részvényjegyzésre épülhetett. A részvénytársasági forma azonban az újonnan nyíló, induló kultúrintézmény esetében nem az iparban és a kereskedelemben megszokott alapon működött, legalábbis nem olyasfajta befektetésről volt szó, amelytől idővel részesedést lehetett várni. A részvényesek előre tudták, hogy sokkal inkább pártolóként, támogatóként számítanak rájuk, a részvénytársaság alapelveit rögzítő kiadványra rányomtatták, hogy a részvény kizárólag erkölcsi, morális osztalékot fog hozni, s a vármegye az esetleges nyereséget is a színház működtetésére fordítja. Induláskor összesen 403 részvényt jegyeztek, ám csak 345 ½-nek az árát fizették be, így a részvénytársaság kezében az üzemmenet megindításához kizárólag 34 550 váltóforintnyi tőke volt.¹⁷ Ehhez később hozzáadódott ugyan a bérletekből és a napi jegyeladásokból befolyt pénz, de mint azt néhány fennmaradt számadás mutatja, a kiadási és a bevételi oldalt nemigen sikerült egyensúlyban tartani. 1839 áprilisában például a bevétel 15 251 váltóforint 46 krajcár, a kiadás 17 394 váltóforint 54 krajcár volt.¹⁸ A 23 fős részvénytársaság az intézmény közvetlen irányítását egy megyei tisztviselőkből álló igazgatóválasztmányra bízta, amely 1837 augusztusától 1840 júniusáig látta el a feladatot. A választmányi tagok kezdetben nem folytak bele az üzemmenet (műsorrend összeállítása, darabok színpadra állítása, kisebb szakmai kihágások, mulasztások számonkérése stb.) irányításába, azt egy „külsős” színészeti igazgatóra, Bajza Józsefre bízták. Ilyen teendőik csak az után lettek, hogy Bajza 1838 júniusában lemondott.¹⁹ Ekkor úgy döntöttek, hogy nem neveznek ki újabb színészeti igazgatót, hanem egymást váltva fogják irányítani és felügyelni a napi ügyeket.²⁰

Az intézményi professzionalizáció érdekében sokat áldoztak a társulat gyarapítására és a műsor színvonalának emelésére, elsődleges céljuk az volt, hogy ugyanolyan vegyes profilú, változatos repertoárt alakítsanak ki, mint amilyen a már több mint két évtizede működő Pesti Német Színház műsorpolitikáját jellemezte. Az operajátszás feltételeinek biztosítása érdekében például 1838-ban készek voltak évi 5000 pengőforintért szerződöttni az Európa-szerte jó hírnevet

¹⁷ *Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története I–II.* (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp. 1940. I. 51.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára IV. 7: Pest-Pilis-Solt Vármegye Színészeti Választmányának iratai, 5. doboz. (A dobozon belül az analekták nincsenek palliumozva és megszámozva.)

¹⁹ Bajza Józsefről és igazgatói működéséről lásd *Szalisznyó Lilla: „Kevés hivatal van, mely a színházi igazgatásnál szövevényesb és nehezebb volna”.* Bajza József és a Nemzeti Színház üzemi működése. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből. Bajza József színigazgatói működése. Kiad. Szalisznyó Lilla. Bp. 2021. 11–30.

²⁰ A témáról részletesen lásd *Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 3.) Bp. 2002. 108–150.

szerzett szoprán énekesnőt, Schodel Jánosné Klein Rozáliát.²¹ Évi 1000 pengőforintos fizetéssel ugyanakkor lett a zenekar közvetlen irányítója Erkel Ferenc.²² A zenei részleg vezető egyéniségeinek javaslatára növelték az énekkar létszámát és külföldi zenészeket szerződtettek.²³ Támogatták a színházi üzemmenet szakosodását is: „a’ szini mutatóványok’ pontos” előadása érdekében felvettek egy kellékest,²⁴ Fánecs Lajos színészt pedig többletfizetés fejében jelmeztári felügyelőként is alkalmazták.²⁵ Ugyanakkor az már az induló évben, az 1838. márciusi árvíz idején kiderült, hogy a szükséges fejlesztések végrehajtása túlköltekezéssel járt, és az intézménynek nemigen van megtakarítása. Az árvíz okozta károk helyreállítása és a színház egyhónapi bezárása miatt olyan nehéz anyagi helyzet alakult ki, hogy a további munkát csak az egyik választmányi tag, Ilkey Sándor által nyújtott magánkölcson tette lehetővé.²⁶

Az anyagi lehetőségek korlátai a napi szintű kiadásokat illetően is megmutatkoztak, a választmány állandó takarékoskodásra törekedett. Amikor például 1838 januárjában „Szóba jövé: mennyire szükséges lenne a’ rossz időkben az előkelő színésznek számára bér kocsit tartani”, elzárkóztak attól, hogy egy bérkocsis havi 150 váltóforintért az otthonuktól a színházig és vissza rendszeresen szállítsa a művésznöket. Kizárólag azt engedélyezték Bajzának, hogy „csak a’ legszükségesebb esetekben assignaljon bér kocsist, ’s azt naponként fizettesse ki”.²⁷ De ugyanígy gondolkodtak akkor is, amikor „Gillyén Sándor sugó azt kéri: hogy mivel minden rendezett színházaknál az ügyelőnek és Sugonak télire bekes, vagy Bunda adatik ez részére is resolvaltassék”. A kérést ugyan nem utasították el, de a határozatban rögzítették, hogy téli kabát csak akkor jár a sugónak, ha Bajza József megbizonyosodik róla, hogy azt a Pesti Német Színház is biztosítja a saját munkatársának, illetve „az a sugonak nem tulajdona, hanem a’ Ruhatárhoz tartozó leend”.²⁸

A pénzügyi helyzetet illetően kedvező fordulat csak azután következett be, hogy a színház az 1840. május 13-án megszületett *A’ pesti magyar színházról* szóló törvénycikkben foglaltak szerint „országos segedelem”-ben részesült. Az országgyűlés a törvénycikk megalkotásával egyidejűleg a vármegyei irányítás felszámolásáról is rendelkezett (a vármegyétől a színházépületet, a részvénytársaságtól

²¹ A színészeti választmány 1837. december 15-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 147–148.

²² A színészeti választmány 1838. január 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 154.

²³ A színészeti választmány 1838. május 5-én és május 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 181–182., 185., 558–560.

²⁴ A színészeti választmány 1837. augusztus 23-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 119.

²⁵ A színészeti választmány 1837. szeptember 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 124–125.

²⁶ A színészeti választmány 1838. május 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 186.

²⁷ A színészeti választmány 1838. január 16-án és február 1-jén tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 153., 158.

²⁸ A színészeti választmány 1838. január 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Uo. 156.

pedig a díszleteket, a jelmezeket és egyéb ingóságokat vették át „az Ország számára”, az igazgatás felügyelete az átadás idejére egy országos választmány, kiküldöttség kezébe került. Ez a szerv a következő országgyűlésig a színház közvetlen vezetését egy kormányzó választmányra bízta, amely az igazgatóválasztmányhoz hasonlóan szintén megyei tisztviselőkből állt.²⁹ Az átvétel során nyilvánvalóvá vált, hogy az intézmény fenntartásához nélkülözhetetlen az országos segély, anélkül nem tudnak foglalkoztatni egy 150 fős szakmai apparátust, s azt sem tudja a színház vállalni, hogy a változatos repertoárt megtartva mindennap tart előadást. Emellett sokat számított az is, hogy idővel a megyei tisztviselők belátták, hogy nem boldogulnak a szakmai ügyek irányításával, jelenlétük akadályozza az előbbre jutást. A kormányzó választmány nem is erőltette tovább a megyei tisztviselők és a szakmai apparátus közötti együttműködést, 1842 szeptemberében inkább pályázatot hirdetett a színház bérbeadására.³⁰

Bérlőigazgatónak Bartay Endre zeneszerzőt választották,³¹ aki 1843. január 1-jén vette át az irányítást. Bartay a megyei tisztviselőkhöz képest valóban hozzáértőbb igazgatónak bizonyult, ő volt az, aki kiemelte a Nemzeti Színházat a „feudális színpártolás gyakorlatából”. Vezetése alatt komoly bevételek származtak a bérlet- és napi jegyeladásokból, ami az országgyűléstől kapott szubvencióval (évi 12 000 pengőforint) kiegészülve az addigiaknál kedvezőbb gazdasági helyzetet teremtett. A színház egyre változatosabb műsorkínálattal jelentkezett, a repertoárban új színjátéktípusok jelentek meg (krónikásdráma, népszínmű, politikai vígjáték, nemzeti opera), és sikerült növelni a művészi személyzet létszámát is.³² Ám a nagyszabású törekvések, a fejlesztéshez szükséges személyi és tárgyi feltételek gyorsléptékű megteremtése sokkal több pénzt emésztett fel, mint amennyi bevétel beérkezett. Így Bartay hiába ért el látványos eredményeket, a felhalmozódó adósság miatt 1845. január 18-án lemondásra kényszerült.

Helyét főigazgatóként Ráday Gedeon vette át,³³ aki az üzemmenet irányítását kezdetektől színházi szakemberekre bízta. A vezető beosztású munkatársak

²⁹ 1840dik évi országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek i. m. 183–186.

³⁰ *Fráter Pál*: Hivatalos tudósítás a nemzeti színház' igazgatása iránt. Athenaeum 6. (1842) 37. sz. 295–296.

³¹ Bartay Endre (1799–1854). Zeneszerző, a Pestvárosi Énekiskola egyik alapítója. 1843. január 1. és 1845. január 18. között a Nemzeti Színház bérlőigazgatója. Nevéhez fűződik a „Szózat” és a „Himnusz” megzenésítésére kiírt pályázatok, illetve egy új színpadi műfaj, a népszínmű születése, ami szintén egy pályázati kiírásnak köszönhető („ajánlok 50 aranyat egy a magyar népeletből merített, minden aljasságtól ment, jóirányu, látványos színműért”). – Magyar színházművészeti lexikon. Főszerk. Székely György. Bp. 1994. 66.; Honderű 1. (1843) 5. sz. 164.

³² *Kerényi Ferenc*: A Nemzeti Színház a polgári forradalom előestéjén (1840–1848). In: Magyar színháztörténet 1790–1873. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 284–288.

³³ Gróf Ráday (IV.) Gedeon (1806–1873). Jogász, politikus, megyei tisztviselő, 1839-ben és 1843–1844-ben országgyűlési követ, színiigazgató. 1848-ban Nógrád vármegye főispánjává nevezték ki. 1837

részvételével tanácsadó testületet hozott létre, amely elnöklete alatt hetente ülésezett, hogy döntsön a napi ügyekről, illetve megvitassa a felmerülő személyi kérdéseket. 1849. július 1-éig tartó főigazgatósága alatt komoly változások történtek, amihez alapot elsősorban a szubvenció 1845-ben történt megemelésé-biztosított. Növelték a színészek, az énekesek, a zenészek és a kardalnokok számát, az önálló balettelőadások biztosításához bécsi táncosnőket szerződtettek. Emelték a fizetéseket, egyre több művészt megilletett a jutalmi járandóság, gyakrabban hívtak külföldi vendégművészeket, a technikai és gazdasági személyzet esetében lehetőség nyílt a foglalkoztatottak számának növelésére, a korábban hiányzó munkakörök pótlására. Egy bécsi színházi ügynök foglalkoztatásával gördülékenyen folyt a külföldi színdarabok és operák beszerzése.³⁴ A folyamatos fejlesztések mellett maradt pénz a színház belső terének átépítésére is, kisebb átalakításokkal kényelmesebbé tették a nézőteret (felújították a zártszékeket, a második emeleten két új páholyt csináltattak, a földszinti hátsó páholyok elé támlás székeket rakattak stb.).³⁵

A bevételek és a kiadások nagyságrendjéről, pontos összegéről a pénztári főkönyvek tájékoztatnak. Példaként véve az 1846. április 1. és 1847. március 31. közötti évad költségvetését, az adatokból látszik, hogy az országgyűléstől szubvencióként kapott 21 600 pengőforint komoly tételnek számított a színház működtetésében. Az évadban az intézmény összbevétele az „országos segedelem”-mel együtt 115 825 pengőforint $47 \frac{4}{5}$ krajcár volt, összkiadása pedig 120 392 pengőforint $5 \frac{1}{2}$ krajcár.

1. táblázat A Nemzeti Színház bevételei és kiadásai az 1846–1847-es évadban

Bevételek	
páholybérletből	21 080 pengőforint
„földszinti bemenet”-ből	1646 pengőforint $59 \frac{4}{5}$ krajcár
a földszinti zártszékek bérlőitől	2912 pengőforint 8 krajcár
a másodemeleti zártszékek bérlőitől	18 pengőforint
bérletes előadások napi jegyeladása	34 777 pengőforint 58 krajcár
bérletszünetes előadások napi jegyeladása	33 790 pengőforint 42 krajcár
„országos segedelem”	21 600 pengőforint
Bevétel összesen	115 825 pengőforint

és 1840 között a Pesti Magyar Színház részvényese, illetve igazgatóválasztmányának tagja. Az 1840-es évektől több cikluson át a Nemzeti Színház élén állt: 1840 decemberétől 1841 húsvétjáig igazgatója, 1844-től 1849. június végéig „országos főigazgatója”, 1855-től 1860-ig műigazgatója, 1869-ben pedig intendánsa volt. – Magyar színházművészeti lexikon i. m. 632.

³⁴ Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 69–117., 187–255., 284–454., 561–741.

³⁵ *Kerényi Ferenc*: A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848). Irodalomtörténeti Közlemények 84. (1980) 429–431.

Kiadások	
személyzet fizetése	77 486 pengőforint 15 krajcár
jutalmi járandóságok	6136 pengőforint 53 ¼ krajcár
írói díjak	3934 pengőforint 18 ½ krajcár
vendégfellépők honoráriumai	14 374 pengőforint 48 krajcár
jótekonysági előadások (14 darab)	1869 pengőforint 44 ½ krajcár
könyvtári költségek (színművek és operák beszerzése)	1049 pengőforint
jelmeztári költségek	5865 pengőforint 56 ¾ krajcár
díszletvásárlás	2538 pengőforint 42 ¼ krajcár
pénztári költségek (pénztári nyomtatványok, jegyek nyomtatása stb.)	163 pengőforint 56 krajcár
irodai költségek (levélfeladás, útiköltségek, könyvkötés, szerepek kiírása stb.)	1132 pengőforint 28 ¼ krajcár
fűtés (tüzelőanyag, illetve annak kiszállítása és felvágása)	709 pengőforint 12 krajcár
épületkarbantartás	5130 pengőforint 53 ¼ krajcár
Kiadás összesen	120 392 pengőforint

Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (a továbbiakban: FSZK BGy),
Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.³⁶

Jótekonysági előadások az első évtizedben

A Nemzeti Színház induló évtizedében mind a négy igazgatási időszakra egyformán jellemző volt, hogy a jótekonyság célra felajánlott összeg a napi jegyeladásokból származott. Ez azt jelentette, hogy a biztos bevételekhez, bérletekből, részvényekből befolyt pénzhez, illetve később a szubvencióhoz e kiadástípus kapcsán nem nyúltak, a közönség nagylelkűségére bízták az adott este sikerét. A színlapokon már két nappal korábban hírt adtak az eseményről, illetve finoman jelezték azt is, hogy a támogatás mértéke a nézőkön múlik: „A mai előadást a jótekonyság célja tekintetéből a t. cz. közönség pártfogásába ajánlja az igazgatóság”.³⁷ Közös vonás volt az is, hogy a tiszta jövedelem egészét nagyon ritkán ajánlották fel: a kedvezményezettek általában a pénz háromnegyed részére vagy felére számíthattak. Szűkmarkúsággal ugyanakkor nem lehet vádolni a színházat, mert mint a későbbiekben kiderül, ilyen alkalmakkor általában bérletszünetet hirdettek, s vagy sokakat érdeklő hangversenyeket rendeztek, vagy olyan közkedvelt darabokat adtak, amelyek átlagos estéken is vonzották a közönséget.

A jótekonyság már a színház fennállásának első hónapjaiban, a labilis pénzügyi helyzet ellenére szóba került. Az igazgatóválasztmány 1837.

³⁶ A kéziratos kötetben nincs lapszámozás, az egyes tételek az 1. táblázatban szereplő bevétel- és kiadástípusok alapján kereshetők.

³⁷ Lásd például Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár (a továbbiakban: OSZK SzT), Nemzeti Színház színlapgyűjtemény 1847. 323. sz.

december 5-én arról tárgyalt, „hogy a’ jövő hét valamelyik napján az Asszonyi egyesület részére bérlet szünéssel egy szini mutatvány adassék oly módon: hogy a’ jövedelem’ fele része a’ színház’ pénztárába maradjon. Minek következtében útasított Igazgató Úr hogy az e’ részben szükséges előleges intézetek el rendelése végett tégye magát értekezésbe az Asszonyi Egyesülettel”.³⁸ Az Asszonyi Egyesület, vagyis az 1817-ben létrejött Pesti Jótékony Nőegylet az első olyan magyarországi szervezet volt, amely az elesettek gyámolításá-ra, szegénygondozásra specializálódott. Dolgozókat hoztak létre, iskolát alapítottak a szegény gyermekeknek, alamizsnát osztottak, illetve átvállalták a szegények kórházi kezelésének költségét.³⁹ Az 1838. február 18-i jegyzőkönyvi bejegyzés szerint Bajza értesítette őket a közelgő jótékonyági előadásról, ám miután annak dátumát még hetekkel később sem tűzték ki, az egyesület sürgetni kezdte a színházvezetést: „Jelentés tétetett továbbá, hogy az Asszonyi Egyesület tagjai, az Intézetüknek ígért darab’ adatását sürgetik, mire nézve utasításul adatott Igazgató Urnak, hogy az általok megbizandóval egyetértőleg határnapot, ’s darabot rendelvén, a’ jutalom két harmadát azoknak adja át, – a’ harmadik harmada, a’ külömben is kezdetben levő színházi intézet’ javára fordítván”.⁴⁰ Az előadásra 1838. március 6-án került sor, bruttó bevétele 858 váltóforint volt. A nőegylet ebből egy sajtóhír szerint 609 váltóforint 9 krajcárt kapott.⁴¹ Az igazgatóválasztmány azonban a nyilvánosság előtt ennél nagyobb nyomatékot akart adni a jótékonykodásnak, ezért megbízták Bajza Józsefet azon köszönőlevél „közönségesítésére”, amelyet az egyesület a színháznak küldött.⁴² A levelet a *Jelenkor* 1838. május 9-i száma hozta le: „A’ pesti asszonyegyesület következő sorokkal hálálta meg a’ szegény pártfogotti számára adott szinmű-jövedelmet: Tek. igazgató Választmány! A pesti jótékony asszonyegyesület kötelezettnek érzi magát legforróbb köszönetét kijelenteni a tekintetes igazgató Választmánynak azon szíves készségéért, mellyel e’ f. évi mart. 6kán a’ pesti nemzeti színházban adatott szini és hangászati előadás tiszta bevételenek két harmadrészét az egyesületi pénztár’ javára átengedni méltóztatott. A’ pesti asszonyegyesület teljesen tudja méltatni ez áldozatot ’s azt azzal kívánja viszonzni, hogy a’ nemzeti játékszínnek a’ nemzetiség’

³⁸ A színészeti választmány 1837. december 5-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 141.

³⁹ A pesti nőegylet történetét és tagnévsorát lásd *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. (A múlt ösvényén) Bp. 2005. 59–94.

⁴⁰ A színészeti választmány 1838. február 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 167–168.

⁴¹ *Hírnök* 2. (1838) 27. sz. 2.

⁴² A színészeti választmány 1838. április 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: Dokumentumok a Nemzeti Színház i. m. 176.

kifejlődése ezen egyik leghathatóbb eszközének szent ügyét kettőztetett buzgalommal pártolandja. Az érdekllett egyesületnek 1838. mart. 13. tartott választottsági üléséből. Horváth Anna s. k. elnökné Karlovsky Zsig. s. k. titoknok”⁴³ Ezt a korai kezdeményezést azonban nem követte töretlen folytatás, a részvénytársasági fenntartás időszakában csak egyetlen további jótékonyági előadást rendeztek: az 1840. március 25-i bevétel egy részét a Pesti Szegény Gyermekkorháznak adták.⁴⁴

Az 1841 januárjában ideiglenesen kinevezett kormányzóválasztmány a színház országos felügyeletbe való átadása során nem foglalkozott jótékonykodással, így a harmadik jótékonyági előadásra csak az anyagi helyzet stabilizálódása után, 1842. december 31-én került sor.⁴⁵ Innentől kedve viszont rendszeresen találkozunk ilyen típusú kiadásokkal, a színház szakmai irányítását 1843. január 1-től vivő Bartay Endre már igazgatósága első évében több jótékonyági előadást rendezett, s ami még fontosabb: jelentősen kibővítette a kedvezményezettek körét. Ennek felmutatására nagyon rövid idő alatt módot talált, 1843. február 27-én Daniel Auber *Báléj* című operáját a „csehországi szegények javára” adták.⁴⁶ Hírnevének jót tett, hogy a Nemzeti Színház másokat megelőzve már akkor támogatóként lépett fel, amikor a magyar nyelvű sajtóban még nem szaporodtak meg az Érchegység környékén élők elszegényedéséről szóló tudósítások. „Derék színházi igazgatónk által a szegény érchegyi csehek’ számára nemes készséggel gyűjtött 678 ft. 13 krt és 5 aranyat tevő azon öszveg, melly az e célra adatott Báléj daljáték- és más magánajánlatokbul gyült olly szép mennyiségre, Pest megye’ érdemes alispánjának küldetett át kézhez juttatás végett. Bartay urnak e nemes törekvése, mellyel a szűkölködők’ sorsát enyhíteni siette, s mellyért annyi nyomorban sinlők fogják áldani nevét, a legőszintébb méltánylásra érdemes.”⁴⁷ Az országhatáron túlmutató jótékonykodás másik hozadéka az volt, hogy a Nemzeti Színház felzárkózhatott a rivális intézmény, a Pesti Német Színház mellé, amely néhány évvel korábban már példát mutatott a Habsburg Birodalom különböző tagországai közötti szolidaritásra. 1840. április 12-én „500 zenész ’s dalnok által” Joseph Haydn *Teremtés* című oratóriumát adták elő „a’ lombard-velencei árvizkárosultak javára”.⁴⁸

⁴³ Jelenkor 7. (1838) 37. sz. 146.

⁴⁴ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénztári napló. Szindarabok szerinti bevételi napló 620. (A kéziratot kötetben nincs lapszámolás.)

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Jelenkor 12. (1843) 18. sz. 91.

⁴⁷ Honderü 1. (1843) 10. sz. 352.

⁴⁸ Jelenkor 9. (1840) 32. sz. 126. Ez a fajta szolidaritás a század későbbi évtizedeiben is előfordult, ifjabb Johann Strauss például 1873. október 25-én a magyarországi kolerajárvány áldozatainak javára

Ugyanilyen gyorsan lépett Bartay akkor is, amikor a sajtó 1843. június 9-én megírta „azon borzasztó hirt, hogy Kovácsi helységben mintegy 80 ház minden bútorokkal, és mintegy 1000 sertés lettek a tűz martalékává”.⁴⁹ Július 1-jén „drámai, zenészeti és táncgyveleg” került színre, s bár az alacsony nézőszám miatt az est nem volt sikeres, a sajtó most is kiemelte a bérlőigazgató nagyvonalúságát: „A mult szombatoni jótékony czélú előadás, mellynek jövedelme a tűz által károsult kovácsi lakosok’ némi fölsegélésére fordították, nem olly nagyszámu hallgatóságot csöditte színházunkba [a bevétel 231 váltóforint 26 krajcár volt – Sz. L.], mint a czél’ tekintetéből ohajtottuk volna. De nem tehetjük, hogy méltánylólag ne említsük Bartay ur’ nemesszivüségét, ki minden nehéz körülményei között sem feledkezik meg a nyomorrul, s siet fillérével járulni annak enyhítésére. Köszönet neki s ez esti működésben résztvetteknek, a szegény kárvallottak’ nevében.”⁵⁰

Bartay igazgatósága alatt vált gyakorlattá az is, hogy egy-egy jótékonsági előadás erejéig pesti és budai műkedvelő társulatok léptek fel a Nemzeti Színházban.⁵¹ Ilyen esetekben nem anyagi hozzájárulás történt, a jótékonsági gesztus a vezető színház részéről az volt, hogy az épületet, illetve feltehetően az este gördülékeny lebonyolítását segítő technikai és pénztári személyzetet ingyen a vendégfellépők rendelkezésére bocsátották.

Az 1845. április 1. és 1848. március 31. közötti időszakot tekintve már rendelkezésünkre állnak a pénztári főkönyvek, így jóval több adatunk van a jótékonsági előadásokról is. Számuk meglehetősen változó volt, 1845. április 1. és 1846. március 31. között hatot, 1846. április 1. és 1847. március 31. között tizenegyet, 1847. áprilisától 1848. márciusáig viszont mindössze hármat rendeztek. (2–4. táblázat) A visszaesés kapcsán érdekes, hogy bár a színház valószínűleg az előző, 1846–1847-es évad negatív pénzügyi mérlege miatt kényszerült a jótékonsági előadások számának csökkentésére (lásd az 1. táblázatot a bevételekről és a kiadásokról), az arculatformálásban játszott pozitív szerepüket még-is olyan fontosnak tartotta, hogy a következő évadban sem mondott le róluk. (4. táblázat)

rendezett jótékonsági koncerten „A denevér” című operettjét vezényelte a Musikvereinben. – *Crittenden, C.*: Johann Strauss i. m. 134. (A zenekari hangverseny megelőzte az operett bemutatóját.)

⁴⁹ Nemzeti Ujság 38. (1843) 57. sz. 365.

⁵⁰ Honderü 1. (1843) 1. sz. 24. A bevételt lásd OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénztári napló. Színdarabok szerinti bevételi napló 621. (A kéziratok kötetben nincs lapszámozás.)

⁵¹ A pesti műkedvelőkkel kapcsolatban lásd *Kerényi Ferenc*: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1976) 1. sz. 87–90.

2. táblázat Jótékonyági előadások 1845. április 1. és 1846. március 31. között

a jótékonyági előadás dátuma	műsor	kedvezményezett	átadott összeg
1845. május 11.	Gaetano Donizetti: <i>Szerelmi bájjátal</i> című operájának két felvonása és hangverseny	Pesti Vakok Intézete	771 váltóforint 49 ½ krajcár
1845. július 2.	Gaetano Donizetti: <i>Lucrezia Borgia</i> (bérletes előadás)	Füredi Mihály külföldi tanulmányútja	220 váltóforint 23 krajcár
1845. november 29.	Katona József: <i>Bánk bán</i>	Katona József családja	473 váltóforint 35 ½ krajcár
1845. december 22.	Carl Maria von Weber: <i>A bűvös vadász</i>	Budai Irgalmasrendi Kórház	215 váltóforint 22 krajcár
1845. december 25.	a hangszegylet növendékeinek és a színház munkatársainak zenés előadása	Pestbudai Hangszegyleti Énekiskola	168 váltóforint 22 ½ krajcár
1846. február 6.	Kisfaludy Károly: <i>Három egyszerre; Gyilkos, vagy mikor pattant nem hittem volna</i>	Kisfaludy Társaság	381 váltóforint 51 ½ krajcár

Forrás: FSzK BGY, Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.

3. táblázat Jótékonyági előadások 1846. április 1. és 1847. március 31. között

a jótékonyági előadás dátuma	műsor	kedvezményezett	átadott összeg
1846. április 1. (dél)	Bartolomeo Bosco bűvész fellépése	Pesti Szegény Gyermek-kórház	70 pengőforint 48 krajcár
1846. április 5.	Gungel József zenekarának hangversenye	A Nemzeti Színház Nyugdíjintézetének létrehozásához szükséges alap	400 pengőforint (teljes jövedelem)
1846. április 21.	Gaál József: <i>A peleskei nótárius</i>	Megyeri Emléktársaság	125 pengőforint 18 krajcár
1846. április 25.	Mocsáry Lajos: <i>Műkedvelő</i> Vahot Imre: <i>Éljen a honi!</i> Kisfaludy Károly: <i>A hűség próbája</i>	gróf Teleki László pártfogása alatt működő pesti műkedvelő társaság	130 pengőforint 57 krajcár
1846. június 13. (dél)	ifj. Johann Strauss zenekarának fellépése	Hermina-kápolna	117 pengőforint (teljes jövedelem)
1846. augusztus 20.	Gaetano Donizetti: <i>Linda</i>	a váci tűz károsultjai	339 pengőforint 12 krajcár
1846. november 6.	Saverio Mercadante <i>Eskü</i> című operájának első felvonása, Arthur Saint-Léon hegedűművész és Volange Lajos műkedvelő zongorista hangversenye (bérletes előadás)	Pesti Szegény Gyermek-kórház	61 pengőforint 24 krajcár
1847. február 3.	Giuseppe Verdi: <i>Ernani</i>	a leégett Pesti Német Színház munkatársai	254 pengőforint 45 krajcár
1847. február 16. (dél)	Szigligeti Ede: <i>Szökött katona</i>	a leégett Pesti Német Színház munkatársai	108 pengőforint 30 krajcár (teljes jövedelem)
1847. február 6.	Kisfaludy Károly: <i>Irene</i>	Kisfaludy Társaság	82 pengőforint 56 krajcár
1847. március 2.	Aimé Durantin – Émile Fontaine: <i>Az ügyvéd</i>	Budapesti Műkedvelő Társulat	58 pengőforint 56 krajcár

Forrás: FSzK BGY, Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.

4. táblázat Jótékonyági előadások 1847. április 1. és 1848. március 31. között

a jótékonyági előadás dátuma	műsor	kedvezményezett	átadott összeg
1847. december 4.	Vincenzo Bellini: <i>Alvajáró</i>	Pesti Jótékony Nőegylet	127 pengőforint 1 krajcár
1847. december 23.	Gaetano Donizetti: <i>Dom Sebastian</i>	Budai Irgalmasrendi Kórház	78 pengőforint 44 ¼ krajcár
1848. február 5.	Kisfaludy Károly: <i>Kemény Simon</i>	Kisfaludy Társaság	130 pengőforint 38 krajcár

Forrás: FSzK BGY, Pénztári főkönyv a bevételekről és a kiadásokról I–III. Bf 0910/292. II.

A Nemzeti Színház igyekezett minden évadban másokat támogatni, egyedül a Kisfaludy Társaság számíthatott folyamatosan, több éven át anyagi segítségre. Az irodalmi társaságot 1836-ban Kisfaludy Károly barátai azzal a céllal alapították, hogy pénzt gyűjtsenek az 1830-ban elhunyt költő munkáinak kiadására. Ám mivel a szükségesnél több gyűlt össze, úgy határoztak, hogy a fennmara-dó összeget irodalomelméleti és szépirodalmi pályázatokra fordítják. A Nemzeti Színház 1844-től kezdve február 5-én vagy 6-án a társasági év zárásaként emlékestet rendezett, s a befolyt jövedelem egy részét a „társaság alaptökéjének növelésére” ajánlották fel. (Ez még Bartay Endre kezdeményezése volt.) A további kedvezményezettek köre meglehetősen vegyes volt, és megfelelt a korban szokásosnak tekinthető mintázatoknak: találunk köztük például oktatási intézményeket, egyesületeket (Pesti Vakok Intézete, Pestbudai Hangászegyleti Énekiskola), kórházakat (Budai Irgalmasrendi Kórház, Pesti Szegény Gyermekkórház),⁵² szegények gyámolítására létrejött egyesületet (Pesti Jótékony Nőegylet), természet-ti katasztrófától sújtott városok lakóit (a váci tűz károsultjai), illetve a leégett Pesti Német Színház munkatársait és magánszemélyeket (Katona József családja, Füredi Mihály külföldi tanulmányútja).

Az előadó-művészetek körén kívülre irányuló, a társadalmi elfogadottságot leginkább erősítő, a javuló erkölcsi megítéléshez nagyban hozzájáruló jótékony-ságon túli speciális forma volt az, amikor a színház világán belüli célokra adományoztak. A Nemzeti Színház megnyitásától kezdve központi szerepet játszott a szakma professzionalizációjának elősegítésében, kezdeményezésére és támogatásával jött létre a színészi nyugdíjpénztár és a Színészeti Tanoda (a mai Színház- és Filmművészeti Egyetem jogelődje). Az 1852-ben létrejött nyugdíjpénztár alap-tökéjének összegyűjtéséhez éveken át rendeztek jótékonyági előadásokat, sőt a

⁵² Arról, hogy a 19. században a kórházak különböző karitatív felajánlások középpontjában álltak lásd *Keir Waddington: Charity and the London Hospitals, 1850–1898.* (Royal Historical Society Studies in History New Series 16.) Woodbridge 2000.

pénztár a megalapítását követően is rendszeres, folyamatos támogatásban részesült a Nemzeti Színház részéről, az egyetlen olyan kedvezményezett volt, amellyel még a század legvégén is találkozunk.

A szakma erősödő hivatásosodásának jele volt az is, hogy támogatták az énekes színészként működő Füredi Mihály külföldi szakmai útját. Külföldi tapasztalatszerzésre korábbról is tudunk példákat hozni, de Egressy Gábor 1837-es, 1838-as és 1843-as bécsi, illetve párizsi utazásait még teljes egészében ő maga finanszírozta. Füredi Mihály támogatása 1846-ban azt jelzi, hogy a színházvezetés felismerte a tapasztalatszerzés előnyeit, a továbbképzés fontosságát, különös tekintettel arra, hogy intézményes színész- és énekes képzés Magyarországon még sokáig nem létezett, csak 1865-ben indult.

A színészek szakmai és társadalmi megbecsülésének felmutatásával hozható összefüggésbe, hogy támogatták a Megyeri Emléktársaságot, amely 1844 januárjában azzal a céllal alakult, hogy intézményes keretek között pénzt gyűjtsön a Nemzeti Színház 1842-ben elhunyt vezető színészenek, Megyeri Károlynak a síremlékére („az emelendő sír nyúgjel több lehessen pusztá sírkőnél”).⁵³ Megyeri országosan ismert színész volt, pályáját 1817-ben kezdte. 1837-ig nevesebb vidéki társulatoknál játszott, majd a Nemzeti Színházhoz került, a prózai tagozat egyik alapító tagja volt. A színház először az elhunyt színész árváit segítette, 1842. december 31-én jótékonyági előadást rendezett a javukra.⁵⁴ A síremlék felállítására való gyűjtés civil kezdeményezés volt, 1843 júliusában például a *Honderü* arról adott hírt, hogy kiadójánál, Emich Gusztávnál 55 pengőforint 20 krajcár gyűlt össze.⁵⁵ A gyűjtés fellendítése érdekében hozták létre Fényes Elek elnökletével az emléktársaságot, amelynek a színház 1846 áprilisában 125 pengőforint 18 krajcárt adott.

A színház a jótékonyági előadások során igyekezett sikert és feltételezhetően komoly bevételt ígérő műsort kínálni. Az operák iránt már az 1830-as évek végétől nagy volt az érdeklődés, a legnagyobb nézőszámot és a legnagyobb bevételt általában ezek az előadások hozták. Az 1845–1846-os évadban a hat jótékonyági alkalomból három estén operát játszottak, az egyiken pedig hangversenyt adtak. Különösen érdekes ifjabb Johann Straussnak és zenekarának a megjelenése Pesten. Noha a zeneszerző még pályája elején tartott, híre már túlnőtt Bécsen, az pedig, hogy turnéján jótékony célú előadást is vállalt, tovább fokozta népszerűségét. Ezen előadások esetében a zenés estek túlsúlya, nagy száma annak is betudható, hogy az elsősorban megszólítani kívánt arisztokrata közönségre ilyenkor lehetett leginkább számítani, a hangversenyekkel pedig

⁵³ Jelenkor 14. (1845) 86. sz. 511. Az emléktársaság létrejöttéről lásd Nemzeti Ujság 39. (1844) 5. sz. 40.

⁵⁴ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénztári napló. Színdarabok szerinti bevételi napló 620.

⁵⁵ Honderü 1. (1843) 4. sz. 124.

Pest városának többnemzetiségű, nagy százalékban német ajkú lakosságát lehetett becsalogatni.

Az operáknál és hangversenyeknél kevésbé kézenfekvő választás volt a bizonyos szempontból megosztó műfajnak mutatkozó népszínművek műsorra tűzése. Szigligeti Ede *Szökött katoná* című műve kétségtől az 1840-es évek egyik favoritja volt, 1843. november 25-e óta töretlen sikerrel játszották, de az 5. táblázatban bemutatott bérletszünetes előadások abszolút nézőszámából az látszik, hogy elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegek körében számított közkedveltnak, főként a legolcsóbb jegyeket vásárló karzati közönséget érdekelte. A társadalmi elit az ősbemutatóra sem volt különösebben kíváncsi, 1843. november 25-én az eladásra kínált 48 első- és másodrangú páholyból 8, a 190 földszinti zártszékből pedig 76 kelt el. A földszinti páholyokat és zártszékeket megfizetni tudó közönség nagyobb számban leginkább olyankor képviseltette magát, amikor a népszínművet valamelyik közkedvelt vezető színész jutalomjátékaként adták. (Ilyen esetekben a színész választott darabot.) Bizonyos értelemben ezek az alkalmak is értelmezhetők jótékonyágként, hiszen a színházvezetés a jutalmi járandóságokat (általában a tiszta jövedelem egészét vagy felét) szintén az aznapi jegyvásárlóktól befolyt pénzből fizette ki. Mivel Lendvay Márton⁵⁶ és Szentpétery Zsigmond⁵⁷ példája azt mutatja, hogy a tehetősebb közönség jóindulata a darabválasztástól függetlenül ilyenkor is megmutatkozott, érdemes megnéznünk, hogy miként alakult a közönség összetétele és a helyosztályonként eladott jegyek száma akkor, amikor a *Szökött katonát* 1844. március 6-án az aradi árvízkárosultak javára játszották. (5. táblázat)

1844 első felében a színház teljes nézőterén 2336 fő fért el. A földszinten 200 zártszék helyezkedett el, mögöttük 900 főnek padok és állóhelyek voltak, körben 16 páholy. Az első emeleten kizárólag páholyok kaptak helyet, 19 darab, a másodikon a 12 páholyt középen 78 zártszék és 20 katonáknak fenntartott hely, illetve 250 fő befogadására alkalmas padok és állóhelyek szakították meg, míg a harmadik emeleti karzaton 700-an fértek el. (A páholyokat négyfősnek számoljuk.) A befogadóképességre utaló, zárójelben lévő számok azt mutatják, hogy a bérletszünet ellenére egyes helyosztályok esetében nem lehetett valamennyi

⁵⁶ Lendvay Márton (1807–1858). Az 1820-as évek második felében választotta hivatásának a színészetet, korábban városi írnok volt. Az 1830-as években Kassán, Kolozsvárott, majd a budai Várszínházban játszott. A Pesti Magyar Színház egyik alapító tagja volt, énekes színészként, majd az 1840-es évek közepétől rendezőként is foglalkoztatták. 1840-ben Bécsbe és Berlinbe utazott színészeti tanulmányútra. Főként hősszerelmeket és tragikus hősöket alakított, illetve operaszerepekben is fellépett. – Magyar színházművészeti lexikon i. m. 454.

⁵⁷ Szentpétery Zsigmond (1798–1858). Színész, rendező. Pályáját 1815-ben kezdte. 1829 és 1835 között a kassai színtársulat tagja, 1833-tól igazgatója. 1835-től a budai Várszínházban játszott. 1837-ben a Pesti Magyar Színházhoz került, ahol színészként és rendezőként egyaránt foglalkoztatták. Eleinte hősszerelmeket alakított, de az 1830-as évektől kezdve leginkább apaszerepekben tűnt fel. – Uo. 743–744.

ülöhelyet megvásárolni, vagyis 2336 jegyet egyszer sem kínáltak eladásra, mert bizonyos számú zártszék és páholy az állandó és napi szabadjegyeseknek volt fenntartva.

5. táblázat Eladott jegyek száma Szigligeti Ede *Szökött katona* című népszínművének bérletszünetes előadásaira

Helyosztályok	1843. november 25. (ősbemutató)	1844. január 8. Lendvay Márton jutalomjátéka	1844. január 13. Szentpétery Zsigmond jutalomjátéka	1844. március 6. jótékonyági előadás az aradi árvízkárosultak javára
földszinti álló- és ülöhelyek (padok)	348 (900)	535 (900)	561 (900)	391 (900)
második emeleti álló- és ülöhelyek (padok)	117 (250)	219 (250)	187 (250)	113 (250)
karzat	448 (700)	648 (700)	585 (700)	478 (700)
katonáknak fenntartott helyek	0 (20)	–	–	–
földszinti zártszék	76 (162)	167 (167)	170 (170)	130 (163)
második emeleti zártszék	24 (76)	76 (76)	78 (78)	43 (76)
elsőrangú páholy	7 (33)	24 (33)	16 (33)	31 (32)
másodrangú páholy	1 (9)	4 (9)	6 (9)	7 (9)
eladott jegyek száma összesen	1045 (2276)	1757 (2261)	1669 (2266)	1307 (2253)

Forrás: OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénzszedői napló 370. 52. fol. verzó; 589. 2. fol. rektó, 3. fol. rektó, 11. fol. verzó

1844. március 6-án a földszinti és második emeleti álló- és ülöhelyeknek nagyjából a fele kelt el, a földszinti és az első emeleti páholsor majdnem tele volt, a karzatnak pedig a kétharmad részén álltak. Az olcsóbb helyosztályok esetében visszaesett a nézőszám a jutalomjátékok nézőszámához képest, s bár foghíjasabban voltak a földszint első részén elhelyezett zártszéki sorok is, páholyt többen váltottak, mint más esteiken, a 41-ből 38 elkelt. Mindebből úgy tűnik, hogy időnként önmagában az alkalom, a karitatív cél is elegendő volt ahhoz, hogy az arisztokrácia, a nemesek, a közép- és nagypolgárság végigülje az ízlésétől távol(abb) álló előadásokat. Ebbe persze belejátszhatott, hogy a jótékonyági előadások társasági eseményeknek is számítottak, Jana Laslavíková a pozsonyi színház kapcsán úgy fogalmaz, hogy ideális színteret jelentettek a társadalmi presztízs megjelenítésére.⁵⁸ Az arisztokrácia köreiben a részvétel, az adakozás elvárás is volt, a középrétegek számára pedig a felfelé törekvés, a felső körökhöz tartozni vágyás egyik lehetséges jelzése. A páholy- és zártszékbérlők ráadásul gyorsan észrevehették, ha

⁵⁸ Laslavíková, J.: Benefit Performances i. m. 27.

valaki távolmaradt közülük, hiszen, mint Gyulay Lajos erdélyi gróf egy későbbi naplóbejegyzéséből kiderül, arcról, sőt névről is ismerték egymást: „A tege adott »Sheridan« igen jó és mulatságos darab, mely jól is adatott nem nagy közön-ség előtt. Hátam mögött »Somsich Pák« ült nejével, fölöttem ragyogtak »Lumina és Flumina«, bizonyos távolságban pedig »Biondina Kanoka«. Ma nem megyek színházba, de holnapra már vettem zártszéket a rendkívüli előadásra, mely jótékony célra adatik.”⁵⁹ (A bérletesek bérletszünetes estéken is oda vettek jegyet, ahová évadokon keresztül bérelt helyük szolt.)

A darabválasztás bizonyos esetekben kötött volt, például ha az est egy drámaíró emlékét idézte. Amikor 1845. november 29-én Katona József édesanyja és egyik lánytestvére megsegítésére („A megboldogult szerző gyámoltalan özvegy anyja és nővére javára”)⁶⁰ rendeztek jótékony célú előadást, a *Bánk bánt* adták. A Kecskeméten élő család sanyarú sorsáról már 1840-ben értesült a nyilvánosság, Csányi János, Katona egykori hivatali főnöke egy, a szerzőről írt és a *Társalkodó*ban publikált életrajzi összefoglalóban sürgette az idős szülők anyagi támogatását: „Ha a’ szegény szülék elhalnak, [...] árváikra van közönséges figyelem, gond, sőt segély is: hátha egy derék, munkás, [...] hazája’ nyelve’ diszesítésére, miveltség-terjesztésre majd minden idejét feláldozott, ifju, mielőtt közjóra célzó munkáinak illő hasznát vehetné, idő előtt elhal; elaggott ’s vagyonszájokat az ő kiműveltetésére föláldozott szüléit, mint utolsó gyermekeket, valósággal ’s tetteleg árván hagyja, ezekre senkinek se legyen é gondja? gyámoluktól megfosztatva ’s inség közt nyomorgva, hallják, vagy olvassák, hogy derék fíjok’ munkáját mások használják jutalom-szindarabul? [...] hisz már testesült ’s alakult a’ magyarnak is egy derék tudós társasága, melly a’ hasznos írók’ országos gyámságát viszi; testesült magyar nemzeti színház-igazgatóság, melly a’ jó szindarabokat jutalmazza –: talán vagy egyik, vagy másik, a’ korán elhunyt derék férfinak munkáit figyelembe veendi ’s azokat érdemteljeseknek ’s használatraméltóknak találván, vagy egy vagy más uton, az elhunyt jó fiu’ árváit, ugymint annak elaggott szüléit, tetteleg is megvigasztalandja!!”⁶¹ A szerkesztőség a Magyar Tudományos Akadémiát és a Nemzeti Színházat bízattván, a következő lábjegyzetet csatolta az idézett részhez: „Ez talán legczélszerűbben újra történhetnék meg, ha a’ m. tud. Társaság egyik v. másik tagja által bold. Katona’ nyomtatásra méltó munkáit

⁵⁹ Gyulay Lajos: Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30.). S. a. r., bev. Labádi Gergely. (Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve) Szeged 2008. 60.

⁶⁰ Katona édesanyja Borbók Ilona (1770–1850) volt. Nem tudjuk pontosan, melyik lánytestvére gondoltak, de mivel Julianna férjével Szentestre költözött, talán az író szülővárosában, Kecskeméten élő Máriát nevezhették „nővérenek”. A családtagokról lásd *Katona József*: Versek, tanulmányok, egyéb írások. Kiad. Orosz László. Bp. 2001. 219.

⁶¹ Csányi [János]: Katona József. *Társalkodó* 9. (1840) 43. sz. 171.

összeszedetné 's saját költségin csinnal párult legnagyobb takarékosággal, hogy olcsósága miatt annál többen szerezhessék meg, egy kötetben kiadatná 's levonván a' kiadási költségeket legalább a' tiszta haszon' egy részét az élő szülőknek adadni kegyes volna; a' pesti magyar színigazgatóság pedig legalább egyszer játszandatandó mindenik darabja' tiszta jövedelmének felét." Horváth Döme állítása szerint a felhívást követően Nagy Ignác, aki 1839-ben megjelentette a *Bánk bánt* az által szerkesztett *Szinmútar* című könyvsorozat első kötetében, 40 forintot küldött a családnak.⁶² A Nemzeti Színház igazgatósága nem lépett ilyen gyorsan, valószínűleg azért, mert a *Bánk bán* 1840-ben még nem volt a repertoár szer- ves része. A darabot Egressy Gábor jutalomjátékként ugyan már 1839. március 13-án bemutatták, de mint a műsorlexikonból kiderül, rendszeresen csak 1845. november 1-jétől játszották. Novemberben még négyszer ismételték, a jótékony- sági előadásnak kitűzött napon, 1845. november 29-én volt a hatodik előadása.⁶³ A *Pesti Divatlap* teljes sikerről számolt be, miközben a nézőszámról és a bevételről számot adó pénzszedői napló korántsem mutat kimagasló érdeklődést az előadás iránt: „Nem kevés érdeket gerjesztett a mai előadás, egyrészt a jótékony cél, más részről a tetemes szerepváltoztatás miatt. Mi az első körülményt illeti: ez este igazán meghazudtoltuk jótékonyágtól didergő fővárosi természetünket, mert a nézőhelyek csaknem mindenik osztályzata tökéletesen be volt töltve, mondhatnám zsúfolva.”⁶⁴ A 2034 eladásra kínált jegyből ténylegesen mindössze 997 kelt el, foghíjasak voltak a földszinten, az első és második emeleten elhelyezkedő páholyok, félig telt meg a 700 fő befogadására alkalmas karzat, a 700-ból 295 jegy kelt el a földszinti álló- és ülőhelyekre (padok),⁶⁵ s szinte üres volt a második emeletnek szintén álló- és ülőhelyeket kínáló hátsó része. Az arisztokrácia, valamint a közép- és nagypolgárság a nézőszámnak egyharmadát adta, a 161 földszinti zártszék mind elkelt, az összesen 41 első- és másodrangú páholyból 22-t adtak el, a 74 második emeleti zártszékből pedig 65-öt. Ezek összesen 518 váltóforintot hoztak, ami több mint a fele volt a 944 váltóforint 14 krajcáros bruttó bevételnek.⁶⁶ A színházvezetés nagyvonalúságát mutatja, hogy a családnak nem a tiszta

⁶² Horváth Döme: Katona József életrajza. In: *Katona József: Bánk bán*. A szerző életrajzával kiadta Horváth Döme. Kecskemét 1856. XIV.

⁶³ A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig I–III. Összeáll. Hajdu Algernon László. Előszó Haraszti Emil. Bp. 1944. I. 27.

⁶⁴ Regélő Pesti Divatlap 2. (1845) 36. sz. 1223.

⁶⁵ 1845-ben a nézőteret átépítették, s ennek következtében a földszinti álló- és ülőhelyek (padok) száma a korábbi 900-ról 700-ra csökkent. Kerényi F.: A Nemzeti Színház közönsége i. m. 429.

⁶⁶ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénzszedői napló 590. 54. fol. v. 1845-ben a földszinti és első emeleti páholyok 10, a második emeleti páholyok 8 váltóforintba, a földszinti zártszékek 1 váltóforint 30 krajcárba, a második emeleti zártszékek 1 váltóforintba kerültek.

jövedelem (ami a napi költségek levonása után 882 váltóforint 11 krajcár volt), hanem a bruttó bevétel felét adták át.

A Kisfaludy Károly-emlékestek alkalmával szintén kötött volt a darabválasztás: az általában zeneműrészletekkel is színesített műsorban az ünnepelt valamelyik színművét adták elő. Ezek többségét a nézők korábbról nem ismerték, ismerhették, mivel a Nemzeti Színház Kisfaludy darabjai közül meglehetősen keveset vett fel a repertoárjába. A *Gyilkos, vagy mikor pattant nem hittem volna* című egyfelvonásos vígjátékot 1845. február 6-án játszották először, s ugyanígy új darabként hozták 1847. február 6-án az *Irenét* is.⁶⁷ De nem mondható repertoárdarabnak a *Kemény Simon* sem, amelyet 1848. február 5-e előtt csak egyszer, 1838. augusztus 22-én adtak.⁶⁸ A napi jegyvásárlók számáról fennmaradt kimutatásokból az látszik, hogy ezek az ünnepi előadások nem voltak különösebben népszerűek, a közönség esetenként a nézőtér felét sem foglalta el (1847-ben például az 1980 jegyből 541 kelt el), s bár voltak jobb évek, még a nagyobb érdeklődést kiváltó alkalmakról is az mondható, hogy a színház nem tudott jelentős számú támogatót megnyerni. A Kisfaludy Társaság az 1840-es évek közepén ugyan már tíz éve fennállt, de működése leginkább a kulturális elit, különösen az íróvilág belügye maradt. Esetleges támogatása nem tudott olyan fokú együttérzést kiváltani, mint a természeti katasztrófák áldozatainak megsegítésére vagy a kórházak javára rendezett jótékonyági előadások. 1846-ban, amikor mégis magasabb volt a nézőszám (a 2008 eladható jegyből 1007-et adtak el), elsősorban az olcsóbb helyosztályokra, a földszinti és második emeleti padokra és állóhelyekre, valamint a karzatra váltottak többen jegyet. Erősen valószínűsíthető, hogy ez nem a karitatív céllal, inkább a műsorválasztással magyarázható. Míg 1846-ban a két vígjátékot ezekről a helyekről 784-en nézték, addig az 1847-es előadásra választott *Irene* című ötfelvonásos szomorújátékot csak 378-an.⁶⁹

Jótékonyági előadások és segélyek a 19. század utolsó harmadában – kitekintés

A 19. század második felében az anyagi források fokozatosan gyarapodtak, a színház a korábbi évtizedekkel ellentétben már nem csak a bérletekből és az állami költségvetés terhére az országgyűlés által megszavazott pénzből gazdálkodhatott. Az 1860-as évektől új tételként megjelent a bevételek között az

⁶⁷ A Nemzeti Színház műsora i. m. 68., 74.

⁶⁸ Uo. 22.

⁶⁹ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Pénzszedői napló 590/A. 7. fol. r.; 591. 5. fol. v.

uralkodói szubvenció (60 000 forint), valamint a Károlyi-alapból⁷⁰ (10 500 forint) származó támogatás. A színházvezetés ugyan ezt a 123 300 forintot kevésnek ítélte a fenntartáshoz,⁷¹ de mint a kiadási főkönyvekből kiderül, nem mondtak le a jótékonykodásról. A jótékonyági előadások a következő évtizedekben is megmaradtak, azonban a századvég felé haladva a hangsúly átkerült az egész estés előadásokról a színésztársadalmat érintő szociális intézkedésekre, a közvetlen pénzbeli segélyezésre, az idős színészek, elhunyt munkatársak családtagjainak megsegítésére.

Maguknak a jótékonyági előadásoknak is megváltozott a jellege, az 1888-tól fennmaradt kiadási főkönyvekből az látszik, hogy a Nemzeti Színház részéről megszűnt az olyanfajta széles körű társadalmi szolidaritás gyakorlása, amely az induló évtizedben még nagyon látványos és meghatározó volt. A század utolsó harmadától ezeknek az előadásoknak a bevételével is a szakmai apparátust segítették, a tiszta jövedelem felét a Radnótfáy-alap, másik felét pedig a Nemzeti Színház Nyugdíjintézete vagy a Nemzeti Színház Munkásosztály Nyugdíjintézete kapta meg. A Radnótfáy-alap egy úgynevezett kölcsönpénztár volt, amelyet Radnótfáy Nagy Sámuel alapított, aki 1862-től haláláig, 1869-ig a Nemzeti Színház igazgatósági felügyelőjeként, intendánsaként működött. Humánus intézkedése arra irányult, hogy a megszorult munkatársaknak alacsony kamatú kölcsönt nyújtsanak: „Radnótfáy Sámuel udvari tanácsos és intendáns úr tudomására jutván, hogy a nemzeti színház tagjai, különösen a csekélyebb fizetésű ének-tánc és zenekar tagok, valamint a szolgálati személyzet törvénytelen uzsora terhe alatt nyög, sanyarú helyzetükön segíteni óhajtván, kölcsönzési pénztárt alapított, melyből (egyelőre) az 1000 fton alóli fizetésű színházi tagok csekély szükségletüket 6% kölcsönnel fedezhessék”.⁷² A Nemzeti Színház Munkásosztály Nyugdíjintézetét, amely a technikai személyzet, a háttérmunkatársak időskori ellátásáról gondoskodott, valószínűleg az 1870-es évek második felében hozták létre. A sajtó először 1877-ben írt arról, hogy a Nemzeti Színház a Színházi Munkásosztály Segélyegylete javára jótékonyági előadást rendezett.⁷³

⁷⁰ 1858-ban gróf Ráday Gedeon és gróf Károlyi György országos gyűjtést indítottak a Nemzeti Színház javára, hogy az 1850-es években komoly veszteséggel működő intézményt a korábban megszokott rend szerint tudják üzemeltetni (például ne kelljen lemondani a balettelőadásokról és az operák költséges kiállításáról). A két gróf a támogatók megnyerése érdekében körlevelet bocsátott ki, amire reagálva gróf Széchenyi István például évi 1000 pengőforintot ajánlott fel, Deák Ferenc pedig magára vállalta a gyűjtést Zala megyében. 1871-ben a belügyminisztérium engedélyezte, hogy a gyűjtött pénzt külön anyagi erőforrásként, alapként kezeljék. A vonatkozó dokumentumokat lásd *Pukánszky né Kádár J.:* A Nemzeti Színház i. m. II. 262–264., 270–271., 276–279.

⁷¹ Uo. I. 206.

⁷² Uo. II. 325.

⁷³ A Hon 15. (1877) 74. sz. oldalszám nélkül.

A igazgatóság a korábbi évtizedekkel ellentétben nem minden esetben törekedett arra, hogy a sajtóban közreadják, kinek, minek a javára rendeznek, rendeztek jótékonyági előadást, leginkább csak a színlapi tájékoztatás maradt meg. Ahhoz viszont továbbra is tartották magukat, hogy az ilyen célzatú előadásokat bérlet-szünetben adják, s megjelentek azok a – már Bécs kapcsán említett – normanapi bérlet-szünetes előadások is, amelyeknek a teljes jövedelmét kötelesek voltak karitatív célra felajánlani. (A normanapnak számító december 25-én például rendszeresen tartottak jótékonyági előadásokat.)

A műsorválasztást illetően komoly változások történtek, mivel a 19. század utolsó harmadában a Nemzeti Színház műsorszerkezete az újonnan nyíló kőszínházak miatt teljesen átalakult. A magyar és magyarra fordított énekes színdarabok (népszínművek, vígjátékok bohózatok) átkerültek az 1875-ben megnyitott Népszínház repertoárjába, a zenei részleg pedig 1884-től a Magyar Királyi Operaházban kapott otthont, az operajátszás és a hangversenyek rendezése az új állami színház hatáskörébe került. Így a Nemzeti Színház a jótékonyági előadások szervezése során legtöbbször vagy olyan drámákat választott, amelyeket évek óta sikerrel játszottak (Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Jókai Mór: *Az arany ember*, ifj. Alexandre Dumas: *A kaméliás hölgy*), vagy olyanokat, amelyek újdonságnak számítottak, s még csak néhányszor adták elő őket (William Shakespeare: *Téli rege*, Bartók Lajos: *Thurán Anna*).

Jótékony célú kiadásként könyvelték el a segélyeket is, amelyek között alkalmi, egyszeri kifizetéseket és rendszeres, havi járandóságokat egyaránt találunk. Ezeket már nem a jótékonyági előadások napi jegyeladásából finanszírozták, hanem a többi kiadástípushoz hasonlóan előzetesen belekalkulálták őket a tervezett összkiadásba; 1889-ben például a rájuk szabott költségirányzati összeg 500 forint volt. A jótékonyági előadásokkal ellentétben ezekről nem tudott a nyilvánosság, az, hogy ki és mennyi pénzt kapott, a színház belügye maradt. A belügyminisztérium engedélyével Molnár György (1830–1891) 1888-tól haláláig rendkívüli segélyben részesült, 1889-ben például havonta 50 forintot adtak neki.⁷⁴ Molnár nagy név volt a szakmában, noha több évtizedes pályafutása alatt a Nemzeti Színházhoz csak néhány évig kötődött. Pályáját az 1840-es évek közepén vidéken kezdte, színész és idővel színigazgató

⁷⁴ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Kiadási főkönyv, 2. 150. Molnár segélyezése hasonlít ahhoz a gyakorlathoz, amelyet Cieger András Lónyai Menyhért miniszterelnökségének titkos kiadásai kapcsán feltárt. Az országgyűlés által 1870-ben bizalmas célokra megszavazott, a miniszterelnök által szabadon felhasználható rendelkezési összegből Vahot Imre lapszerkesztő, színműíró például havi 50 forintos havi részletekben évi 600 forintot kapott. – Cieger András: A kormányzati politika rejtett működése. A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben. Történelmi Szemle 60. (2018) 575–594.

volt, majd 1861-ben megalapította Pest-Buda második magyar nyelvű színházat, a Budai Népszínházat. Magyarországon ő törekedett elsőként látványos színpadi produkciók létrehozására, „egyenrangúan kezelte a szöveget, a zenét, a tömegmozgatást, az illúziókeltő színpadi környezetet, a világítást, a hanghatást”.⁷⁵ Miután a Budai Népszínház 1870-ben csődbe ment, Molnár a Nemzeti Színháznál helyezkedett el. 1875-ben átszereződött a Népszínházhoz, majd rövid időn belül vidékre ment. A színház idősebb, de még aktív tagjai is kaptak alkalmi segélyeket: 1893 januárjában özvegy Frikk Fülöpné 20, februárban György Jánosné (Farkas) Nagy Lujza 100, márciusban Lányi Béla 50, Latabár Kálmán 80, októberben Egressy Ákos 100, Latabár Kálmán 20, Fáy Szeréna 50 forintot.⁷⁶ A háttérmunkatársak szakmai megbecsülésére utal, hogy időnként őket is kiségették, a felsoroltak közül Lányi Béla ügyelőként, Rácsok Gyula pedig pénztári ellenőrként dolgozott. Ezek az összegek azonban a színészek fizetésének töredékét jelentették, tényleg csak időleges gondjaikon segíthettek. A férfi színészek fizetése ezekben az években maximált volt, legfeljebb évi 6000 forintot kaphattak, ami belügyminiszteri engedéllyel évi 2000 forinttal kiegészülhetett.⁷⁷

Külön típust képeznek azok a kifizetések, amelyekkel a néhai tagok végtisztességét és emlékének megőrzését támogatták. Pénzt adtak például 1888-ban Egressy Gáborné Szentpétery Zsuzsanna temetési költségeire,⁷⁸ és többszörösen adományoztak az 1890-ben elhunyt Benedek Lajos színész síremlékének felállítására.⁷⁹ Az Egressy család 1837 óta kötődött a Nemzeti Színházhoz, az 1866-ban elhunyt Egressy Gábor a prózai tagozat alapító tagja volt. Feleségét 1837 és 1848 között segédszínésznőként és kardalnokként foglalkoztatták, utána háztartásbeli lett, férje, majd az ő halála után gyermekei, Ákos és Etelka gondoskodtak róla. Egressy Ákos színész volt, 1866-ban az első között szerzett oklevelet a Nemzeti Színház által működtetett Színészeti Tanodában, majd 1878-ban az intézmény tagja lett. Ő több éven át kapott alkalmi segélyeket, 1888 augusztusában például nemcsak édesanyja temetésének költségeihez járultak hozzá, hanem önnön „zilált anyagi viszonyai rendezéséhez” is.⁸⁰

⁷⁵ Magyar színházművészeti lexikon i. m. 520.

⁷⁶ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Kiadási főkönyv, 6. 126.

⁷⁷ *Pukánszky Kádár J.*: A Nemzeti Színház i. m. II. 659.

⁷⁸ OSZK SzT, Nemzeti Színház kötetes iratok. Kiadási főkönyv, 1. 86.

⁷⁹ Uo. 3. 122.

⁸⁰ Uo. 1. 86.

Összegzés

A Nemzeti Színház karitatív tevékenysége 1838-tól kezdve a század végéig töretlen maradt, függetlenül attól, hogy az intézmény milyen igazgatási rendszerben működött, s éppen mekkora tőkével, bevétellel rendelkezett. A jótékonyásra költött pénz ugyan valamennyi évadban kis hányadát adta az összköltségvetésnek, de mint több esetben kiderült, a jótékonyági előadások rendezésétől akkor sem tekintettek el, amikor a színház veszteségesen működött vagy pénzsűkében volt.

Az idő haladtával ugyanakkor sokat változott a jótékonyági előadásoknak tulajdonított szerep. Az első évtizedben kifejezetten a színház és a színészszakma elfogadtatását célozta, s ennek megfelelően sok esetben olyan szervezeteken (egyesületek, kórházak stb.) segítettek, amelyek osztársadalmi érdekeket szolgálták, s tevékenységi körük a szélesebb nyilvánosság előtt is ismert, köztudott volt. Az 1840-es évek közepéről hozott példák azt mutatták, hogy amennyiben csak egy szűkebb réteg volt érdekelt (például a Kisfaludy Társaság esetében az íróvilág), a közönség kevésbé volt motivált, s ilyen alkalmakkor a nézőtérnek csak a negyede vagy legfeljebb a fele telt meg. A század utolsó harmadának egyre sokszínűbbé váló színházi életében viszont már nem kellett kialakítani és megszilárdítani a színház professzionális státuszát,⁸¹ aminek egyik módja volt a jótékonyági tevékenységgel és annak nyilvánosságra hozásával szerezhető erkölcsi tőke gyűjtése. Valószínűleg emiatt az a korábban is jelenlévő szándék erősödött fel, hogy változatos formákban és összegekkel, de a szakmán belül segítsenek rászoruló színházi embereknek.

A 19. század második felében a sorra épülő budapesti és vidéki (kő)színházak a Nemzeti Színház példáját követve bekapcsolódtak a jótékonyági előadások rendezésébe, illetve az épületben teret adtak mások által szervezett karitatív rendezvényeknek. Saját társadalmi presztízsiük megszilárdítása érdekében ugyanazt a gyakorlatot alkalmazták, amelyet a színházak nemcsak Magyarországon, hanem (mondhatjuk) világszerte: különböző egyesületeknek, egészségügyi és kulturális intézményeknek, illetve katasztrófaáldozott embereknél nyújtottak támogatást. A továbböröklődéssel a jótékonyág egyike lett azoknak a jelenségeknek, amelyek a magyar színházi kultúrában folytonosságot mutatnak, évszázadokon átívelve is jelen maradtak.

⁸¹ 1861-ben Budapesten megkezdte működését a Budai Népszínház, 1875-ben a Népszínház, 1884-ben a Magyar Királyi Operaház, 1896-ban a Vígszínház, 1897-ben pedig a Magyar Színház.

THE HUNGARIAN NATIONAL THEATRE
AND THE VARIOUS FORMS OF CHARITY
IN THE NINETEENTH CENTURY

By Lilla Szalisznyó

SUMMARY

The study explores the charity activities of the Hungarian National Theatre in the nineteenth century. The object of the analysis has been selected on the grounds that the later National Theatre, opened as the Hungarian Theatre of Pest on 22 August 1837, was the first institution in the history of institutionalised Hungarian-language dramatics whose financial situation, especially after its maintenance had become state-supported in 1841, allowed for charitable activities. As time went by, the Theatre offered various forms of financial support; charitable performances and other forms of charity aids are reported on. Thanks to manuscript sources related to the internal working of the institution, the amount which the Theatre devoted to charitable purposes each year can be reconstructed, and so can the social cooperation that was engineered by the charity performances, that is, how many tickets were sold and to which classes.